

Recenzije i prikazi

Kenan Šljivo

Inferencijalizam i epistemologija

Spoznajnoteorijsko čitanje filozofije Roberta Brandoma

Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2021.

Knjiga *Inferencijalizam i epistemologija. Spoznajnoteorijsko čitanje filozofije Roberta Brandoma* monografija je Kenana Šljive, koja je izašla u izdanju Hrvatskog filozofskog društva 2021. godine. Kao takva, ona predstavlja kulminaciju višegodišnjeg nastojanja autora Kenana Šljive u približavanju jedne aktualne teorije publici na ovim prostorima. Iako su takve podjele i nomenklature gotovo uvijek nezahvalne, knjiga se može označiti kao štivo tzv. »analitičke filozofije« ili makar kao problematika koja proizlazi iz anglosaksonskih filozofskih krugova. Čitatelju potonje može postati jasno ne samo iz bibliografske pozadine autora, prethodno objavljenih radova i samog stila pisanja, nego i iz problematike koju sâm naslov najavljuje. Stilski, knjiga je izrazito pristupačna: Šljivo čitatelja postepeno uvodi u temu i problematiku, pomaže pri orijentaciji tako što daje povijesni i problematski prikaz preteča inferencijalizma te dodatno objašnjava ključne pojmove kroz zaključke na kraju svakog poglavlja.

Problematika najavljena naslovom, dakako, tiče se epistemologije, no njezina širina ostaje nedostupna pod nepoznavanjem samog pojma *inferencijalizam*, čija je elaboracija cilj ovoga djela. Ovaj je pojam, da se ukratko najavi prikaz koji će uslijediti, prvi skovao Robert Brandom, renomirani američki filozof koji se primarno bavi filozofijom jezika, filozofijom uma i logikom, a kojega se obično svrstava pod struju tzv. »američkog neopragmatizma« – pravca koji je u novom obliku oživio 1970-

ih godina zahvaljujući, u velikoj mjeri, i Richardu Rortyju, koji je mentorirao Brandoma pri pisanju doktorske disertacije. Istraživanje problematike znanja preko problematike jezika, koje nalazimo kod Rortyja, a koje je postalo naročito aktualno tzv. »jezičnim zao-kretom« u dvadesetom stoljeću, odvija se i u filozofiji Roberta Brandoma, koji daje dovoljno originalne i snažne argumente da se njegova teorija inferencijalizma uzme kao jedna samostalna konstrukcija. To upravo i čini tezu Kenana Šljive, koji snagu inferencijalizma želi ne samo približiti i dokazati nego joj nadodati i vlastiti doprinos.

No prije prikaza samog sadržaja knjige, inferencijalizam je potrebno smjestiti u povijesni okvir koji mu pripada, a što rasvjetljava i samu narav ove teorije. Inferencijalizam je nova teorija sa starim okusom. Temeljni je cilj inferencijalizma propitati porijeklo jezičnog značenja i smislenosti jezičnih izraza, dok bi moto mogao glasiti: proučavajmo relacije, a ne referencije – jezične odnose, tj. pojave u svijetu. Iako se inferencijalizam, i to s pravom, može svrstati pod filozofiju jezika, on se također može smatrati doprinosom epistemološkoj problematici. Autor knjige upravo ovu prosudbu naglašava te je nastoji dodatno potkrijepiti svojim doprinosom. Priča o inferencijalizmu, kao i mnoge druge filozofske priče o jeziku, svoje korijene pronalazi u misli Ludwiga Wittgensteina, točnije u njegovim kasnijim zaključcima. Naime, u drugoj je polovici dvadesetog stoljeća raznim doprinosima postalo jasno da se pitanje jezičnoga značenja ne može riješiti isključivo na relaciji *pojam – referencija*, tj. da puko ukazivanje na predmet u svijetu ne može odgovoriti na pitanje što je značenje pojma. Kasni je Wittgenstein taj koji je utvrdio da je dinamika uporabe jezika poput igre, ali s pravilima koje sudionici ne znaju definirati, niti im je to potrebno da se jezikom služe kao sredstvom prenošenja smisla i značenja. Nakon odumiranja logičkog pozitivizma i nakon što se princip verifikacije (pa i verifikacije jezičnih izričaja) pokazao kao jedan redukcionizam koji ne može u potpunosti objasniti

širinu značenja i smisla koje jezik prenosi, anglosaksonska je filozofija morala pronaći novi orijentir. Ta je reorientacija u anglosaksonskoj filozofiji u drugoj polovici dvadesetog stoljeća poprimila mnoge oblike, preko čitavog spektra pravaca koji su se orijentirali oko pitanja jezika: javio se američki neopragmatizam, pojavio se interes za hermeneutičku, fenomenologijsku i strukturalističku teoriju, javila se filozofija Willarda Vana Ormana Quinea, razvila se pragmatika, kao i filozofija običnoga (svakodnevnog) jezika. U svakom slučaju, navedene struje mišljenja konvergiraju prema jednakim pretpostavkama. Njihova se poveznica nalazi u tretiranju jezika kao procesa, kao proizvod zajedničkog iskustva te kao pojave koja se uvijek i neprestano razvija. Na takvim pretpostavkama počiva i glavni lik knjige Kenana Šljive. Međutim, taj glavni lik nije Robert Brandom, već njegova vlastita teorija inferencijalizma.

Knjiga se sastoji od uvoda, pet poglavlja i zaključka. Nakon propedeutičkog uvoda, Šljivo u prvom poglavlju pod naslovom »Semantički framework inferencijalizma« ocrta teorijski »kostur« ove teorije, tj. daje temeljni pregled onih filozofa koji su poslušili kao inspiracija i polazište Brandomu u razvijanju vlastite pozicije. Tako u ovom poglavlju čitamo o pokušaju Gerharda Gentzena da razvije jedan formalni sustav koji može objasniti čovjekovo »zdravorazumsko« mišljenje i zaključivanje. Brandom, s druge strane, ovaj formalni logički sustav nastoji proširiti i primijeniti na pretpostavljenu racionalnu i stabilnu strukturu jezičnih normi. S ciljem da opiše pretpostavljenu jezičnu strukturu, Brandom se oslanja i na Fregeovu logiku jezika jer Brandomova je pretpostavka da se preko takve strukture implicitno usvajaju i razvijaju jezične norme i to na način kojega je nazvao »inferencija«. Nakon što je utvrđeno da je takav jedan proces uopće moguć, zbog toga što je moguće identificirati stabilne jezične strukture preko logike, nameće se pitanje o tome kako se jezične norme usvajaju i primjenjuju. Brandom odgovor na ovo pitanje pronalazi u kasnom Wittgensteinu i njegovoj teoriji »jezične igre«. U ovom argumentu ključnu ulogu igraju društvenost i intersubjektivnost kao »matrica« razvoja pretpostavljenih jezičnih normi. Pri kraju poglavlja, autor ideju razvoja jezičnog značenja proširuje kraćom raspravom o teoriji Christophera Peacockea, Wilfrida Sellarsa i Michaela Dummetta. Upravo se ovi filozofi odmiču od pokušaja da se jezično značenje objasni verifikacijom i pukim ukazivanjem na referenciju u svijetu, a što je put filozofskog mišljenja kojega je utabao već navedeni »kasni« Wittgenstein, koji značenje vidi kao proizvod intersubjektivnosti.

Drugo i treće poglavlje služe kao prikaz same teorije inferencijalizma. Zadatak je inferencijalizma, apelira Brandom, učiniti eksplicitnim jezična pravila koja su implicitno sadržana u diskursu. Međutim, Brandom svoju teoriju ne vidi tek kao poveznicu s utemeljenom problematikom, već kao jednu potpuno samostalnu i emancipiranu teoriju. To se naročito vidi iz samog pojma »inferencijalizam«, kojega je Brandom prvi skovao i upotrijebio. Drugim riječima, pozicija inferencijalizma pokušava se probiti i pronaći svoje mjesto među relevantnim filozofskim teorijama. Može li ova teorija ispuniti taj zadatak? Autor knjige smatra da može, te ističe

»... inferencijalizam može postati autentično poglavlje analitičke epistemologije.«

No on nije jedini u ovoj prosudbi jer inferencijalizam polako, ali sigurno pronalazi simpaticizere diljem filozofskog svijeta.

Drugo poglavlje nosi naslov »Brandom o značenju i intencionalnosti«. Brandomova teorija nije puka preslika onih mislilaca koji su navedeni u prvom poglavlju knjige. Naime, ona polazi od njihovih pretpostavki da bi postavila svoju tezu: postoji stabilna i racionalna (logička) struktura jezika, no ona sadrži implicitne i latentne norme koje se razvijaju i usvajaju jezičnom praksom. Stoga knjiga, kao i sama teorija inferencijalizma, veliku pažnju poklanja onom racionalnom i logičkom u jeziku, a ne tek jezičnom značenju. Inferencijalistička teorija pretpostavlja da je takvo nešto prisutno u jeziku kao procesu koji generira smisao i značenje, te da je moguće, slijedeći korake »unatrag«, rekonstruirati i razotkriti samu strukturu toga procesa. U pokušaju ostvarenja potonjeg cilja, Brandom usvaja pojam intencionalnosti kojega je skovao i definirao Franz Brentano, no preuzima ga u obliku u kojem su ga definirali kasniji filozofi, poput Wilfrida Sellarsa i Johna Searlea, tj. u obliku pitanja: koje su implikacije intencionalnosti za jezičnu praksu? Ako intencionalnost ukazuje na to da su mentalni procesi usmjereni prema konkretnim pojavama, dok su konkretne pojave ono što sačinjava zajedničko iskustvo o kojem se jezično komunicira, nameće se pitanje: koju ulogu intencionalnost vrši pri razvoju jezičnih normi i obrazaca?

Rasprava o jeziku kao proizvodu zajedničkog ljudskog iskustva, dakako, nije novina. Međutim, Brandomova inferencijalistička teorija ne želi se baviti fenomenologijom ljudskog iskustva ili ontologijom svjetskih bića, već ona svoju analizu zadržava na samome jeziku. Da posudimo Sellarsov primjer: rečenica »A je istočno od B« može poslužiti za inferenciju rečenice »B je zapadno od A«. Inferencijalistička se problematika bavi pitanjem: na koji način jedna rečenica sa svojim značenjem im-

plicira drugo značenje te kako se time izgrađuje cijeli sustav socijalnih jezičnih praksi? Brandom odgovor na ovo pitanje pronalazi u normativnom elementu inferencijalizma, koji zapravo predstavlja i jednu posebnost ove teorije. Na temelju postojećih logičkih jezičnih odnosa izgrađuju se budući jezični odnosi te proširuju trenutni jezični odnosi. Takva je inferencijalistička jezična praksa moguća zbog normativnosti, dok je normativnost moguća zbog intencionalnosti čitavih jezičnih zajednica, tj. zbog dodirnih točaka u kogniciji.

Čitatelju će se na ovom mjestu vjerojatno javiti pitanje – koja je to razlika između inferencijalizma i pragmatičkih pristupa? Na kraju krajeva, oba pristupa pokrivaju problem jezika kao kolektivne aktivnosti. Brandom tvrdi da inferencijalizam ima dovoljno snage da bude samostalan temeljem svoje normativnosti i epistemološkog karaktera. Šljivo pristaje na ovu tvrdnju, štoviše, treće poglavlje – pod naslovom »Konsekvence Brandomovog normativnog okreta za epistemologiju« – služi kao njezina elaboracija. Temeljna je razlika u spoznajnoj komponenti koju inferencijalizam sadrži. Brandom, po uzoru na Kanta, nastoji ukazati na postojanje shematizma, logičke strukture koja postoji u svakom suvislom diskursu. Jer svaki takav diskurs sadržava prosudbe temeljem već usvojenog sadržaja te se tako inferencijski izgrađuju semantičke implikacije za buduću uporabu, poput mreže. To je epistemička komponenta ove teorije, no ujedno sačinjava normativnost diskursa – sugovornici očekuju te stoga pretpostavljaju, a taj je jaz između potencijalnog i realnog nositelj smisla i značenja, a time i epistemološke problematike pouzdanosti prosudbe. Normativnost je također nositelj racionalnosti jer predstavlja pravila jezične igre koja omogućuju da se sudionici razumiju. Dokle god se sugovornici drže normi, jezična je komunikacija smisljena i moguća. Međutim, potonje norme nisu nikakav zadan popis, niti se proces nužno vrši svjesno i namjerno – upravo je latentnost strukture koju čini normativnost potrebno iznijeti na vidjelo. Zbog analize uvjerenja, tj. sudova sugovornika, inferencijalizam je dio epistemologije. No zbog toga što je diskurs nužno društvena pojava, on se može svesti i na područje socijalne epistemologije. Stoga je zadatak inferencijalizma demonstrirati točke pretpostavljenih dodirnih točki ljudskih kognitivnih struktura, zacrtava Brandom u jasnom kantovskom duhu. Drugim riječima, potrebno je otkriti što je to relativno trajno i stabilno u intersubjektivnim jezičnim odnosima i procesima. Teorija inferencijalizma mnogo toga pretpostavlja i pokušava svoju problematiku proširiti mnogostruko, a ipak zadržati određenu problemsku osovinu i posebnost. Ovdje se nameće pitanje: kako izvršiti takvu analizu?

Svjestan tog pitanja, Šljivo pri kraju ovog poglavlja pravi određenu metodska promjenu te se s opisa teorije prebacuje na kritičko tematiziranje ključnog pitanja – kako se proces implikacije i intencionalnosti podiže s razine pojedinca na razinu kolektiva? Šljivo pokušaj rješenja pronalazi u određenim prijedlozima koje je ponudio Searle, no rasprava je sažeta i staje s tvrdnjom da je u ovom pogledu mjerodavnija socijalna epistemologija. Dakako, pokušaj odgovora na ovo pitanje pomoću Quineova holizma ili Rortyjeve teorije »normalnog diskursa« (koja je preuzeta i preformulirana teorija paradigmi Thomasa Kuhna) odveo bi knjigu u potpuno novom, kritičkom smjeru, koji, iako je nužan da se ambicije inferencijalizma shvate filozofski ozbiljno, ipak ne pronalazi svoju adekvatnost u ovoj monografiji koja ima drukčiji cilj, a što čitatelj treba imati na umu. Implikacije koje sugovornici inferencijski razvijaju, tj. sudovi koje donose na temelju priopćenog, nisu puko proizvoljni ili nasumični, a time ni iracionalni. Dakako, mogući su jezični izrazi koji su besmisleni, ali oni predstavljaju odudaranje od usvojenih normi i racionalnosti. Pa ipak, kriterij te racionalnosti i smislenosti nije sâm jezični sustav, koji bi bio zatvoren i neovisan od stvarnosti. Ako se iz rečenice »trava je mokra« inferencijski izvede sud »zato što je trava zelena«, on, dakako, predstavlja besmislicu koja nema empirijske potvrde u stvarnosti. Stoga, proces razvoja i proširivanja jezičnog diskursa putem implikacije kao središnjeg sredstva vršenja inferencije nije svodiv na kakvu konvenciju koja je neovisna od materijalnih uvjeta, bez obzira na to što se govori o normama ljudske prakse. Ljudski jezični diskurs, u svojoj osnovnoj strukturi, nije racionalan i suvisao tek zbog svoje unutarnje konzistentije, već zbog toga što odražava, više ili manje pouzdano, činjenično stanje stvari. Međutim, iz perspektive knjige nije jasno na koju bi vrstu opisa odnosa jezika i stvarnosti Brandom pristao, tj. pristaje li na lingvistički bihevizizam ili ne, te u kojoj mjeri.

Četvrto poglavlje, naslovljeno »Semantička, strukturalna i pragmatička svojstva implikacije kao središnjeg koncepta inferencijalizma«, u potpunosti se posvećuje raspravi implikacije kao logičke funkcije koja je najvažnija za inferencijalizam. Dakako, implikacije su u diskursu skrivene, one se »podrazumijevaju«, a epistemička je problematika u tome što sugovornici temeljem prethodnog znanja pretpostavljaju pomoću sudova. Ako je trava ujutro mokra, *može se* pretpostaviti da je padala kiša, ali *može se* pretpostaviti i da je riječ o rosi. Prikrivene, latentne implikacije u izrazu »trava je mokra« predstavljaju ono što inferencijalizam želi izvesti na svjetlo. Štoviše, sama

kognitivna struktura impliciranja predstavlja problem kojeg inferencijalizam sebi prisvaja.

U završnom, petom poglavlju, naslovljenom »Rekognitivna praksa identifikacije reprezentacije smisla«, Šljivo pokušava orijentirati inferencijalizam u odnosu na slične teorije, te se tako u raspravi tematiziraju Karl-Otto Apel, Hans-Georg Gadamer, Jürgen Habermas, Richard Rorty i Hilary Putnam. Navedeni mislioci autoru služe za ukazivanja na jedan trend koji slijedi i inferencijalizam, a to je holistički pristup analizi jezika kao dinamične manifestacije intersubjektivnosti. Inferencijalizam, kao nova teorija, koja ipak počiva na nekim već utemeljenim pretpostavkama, zaista treba razgraničiti sa sličnim misaonim pravcima ako želi dokazati samostalnost i jedinstvenost koju obećava kroz problematiku koju nagoviješta. Međutim, rasprava je o navedenim autorima sažeta, pa ovo poglavlje ne uspijeva izvršiti taj zadatak. Iako peto poglavlje služi kao jedan orijentir, potrebna je puno šira analiza kojom bi se raščistio položaj inferencijalizma u odnosu na slične teorije. Takav je zadatak jednako nužan koliko i zahtjevan, a ujedno potvrđuje utisak da Brandomova teorija inferencijalizma obećava mnoge smjerove za istraživanje.

Naposljetku, supsumirajući etape svoje studije Brandomove teorije inferencijalizma, autor se knjige u zaključku vraća svojoj početnoj tvrdnji, a to je da inferencijalizam može i treba biti dio analitičke *epistemologije*. Jasno je da teorija inferencijalizma teži buhvatnosti koja se danas rijetko može pronaći u jednoj teoriji ili konceptu, dok je sâm takav pristup ono što današnji filozofi često izbjegavaju. Pa ipak, inferencijalizam ne polazi od nule. Brandom, primjerice, svoju teoriju sistematično izgrađuje na radu prethodnika te zapravo, moglo bi se reći, inferencijski proširuje implikacije sadržane u njihovim tvrdnjama. U takvoj naravi inferencijalizma leži i jedna »čistina«, koja predstavlja rezultat (još) neostvarenih ciljeva ove teorije, a koji naviještaju buduće smjerove istraživanja. To je zapravo iščekivanje da se u budućim istraživanjima, Kenana Šljive ili drugih simpatizera inferencijalističke teorije, upusti u jednu analizu kojom bi se elaborirao i razračunao odnos inferencijalizma spram drugih sličnih teorija, pa čak i epistemologije, čija je normativnost u zadnjih nekoliko desetljeća kritizirana i dovedena u pitanje. Međutim, ova opservacija zapravo nije ukazivanje na nedostatke same knjige koja, po mom sudu, uspijeva u svome naumu, a to je pokazati da je inferencijalizam jedna ozbiljna i izazovna teorija koja kroči i na problemsko polje epistemologije – ono je tek izraz priželjkivanja da se ta teorija u svom sazrijevanju suoči s već samostalnim pozicijama šarolikog filozofskog svijeta.

Mislav Uzunić

Tomislav Krznar (ur.)

Filozofija i stvaralaštvo

Hrvatsko filozofsko društvo –
Učiteljski fakultet Sveučilišta u
Zagrebu, Zagreb 2021.

U prosincu 2018. godine održan je Godišnji simpozij Hrvatskog filozofskog društva pod naslovom »Filozofija i stvaralaštvo«. Osim osobitosti same teme u pogledu buhvata cjelokupne ljudske djelotvornosti koja se sabire u ideji svijeta kao višestrukog izrazu moći stvaralaštva, od velikog je značaja i to da je suorganizator skupa bio i Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Ovom je suradnjom potvrđena snažna veza između onog promišljajnog i kritičkog, te odgojno-obrazovnog ili oblikovnog u samome stvaralaštvu, odnosno mogućnosti koja kroz čovjeka objedinjuje znanje istine onoga što jest i djelovanje prema onoj odabranoj istini koja treba biti. Komplementarnost filozofije i učiteljstva moguće je razabrati te ponovno osvijestiti uzme li se u obzir da glagol »obrazovati« ima za značenje i »oblikovati«, a da je pojam »oblik« prijevod grčkoga pojma *εἶδος*, s kojim porijeklo i značenje dijeli pojam »ideja«, koji je jedan od ključnih, ako ne i središnjih filozofijskih pojmova. Uspješnost suradnje dviju institucija, potvrđena u šezdesetak održanih izlaganja iz različitih disciplinarnih pristupa temi, nije završila sa znanstvenim skupom, već se ponovno manifestirala 2021. godine u sunakladništvu zbornika *Filozofija i stvaralaštvo*, urednik kojega je Tomislav Krznar, a koji u proširenom formatu objedinjuje dio rasprava održanih na istoimenom simpoziju. Zbornik donosi 22 pisana rada, od kojih je dvanaest radova, prije objave samoga zbornika, objavljeno u časopisima *Filozofska istraživanja* i *Metodički ogledi*. Sadržaj je zbornika tematski podijeljen u sedam poglavlja, a uz predgovor urednika Krznara, koji čitatelja smješta u kontekst tradicije, geneze i tematskih okvira zbornika, obimni radovi rasprostiru se na gotovo 500 stranica ovog interdisciplinarnog, transdisciplinarnog i pluriperspektivnog izdanja. Krznar u »Predgovoru«, objašnjavajući temu zbornika, daje naslutiti što sve radovi zbornika tematiziraju:

»Vežano uz temu, recimo uvodno da stvaralaštvo primarno razumijevamo kao djelotvornu snagu ljudskoga bića kojom čovjek proizvodi *svoj* svijet u području kulture, znanosti, umjetnosti, religije, tehnologije itd. Od početka svojeg postojanja, na svim lokalitetima i u svim vremenima čovjek stvara kulture i tehničke artefakte kojima oplemenjuje svoje životno okruženje. Istovremeno, ti artefakti svjedoče o sjaju nutrine onoga koji ih je proizveo, o strahovanjima i o nadama. U tom pogledu, fenomen